

Olaus Petris svenska mässa.

Ett fyrahundraårsminne.

År 1531 utkom på det kungliga tryckeriet i Stockholm ett litet häfte med titeln: Then Swenska Messan epter som hon nw holles j Stocholm medh orsaker hwar före hon så hallen wardher. Utgivaren ger sig till känna genom att under företalets överskrift: "Til then Christeligha läsaren" utsätta sitt namn Olaus Petri. Samma år hade den svenska reformatorn också utsänt en utförligare motivering för sitt företag, skriften "Orsack hwar före Messan böör wara på thet tungomål som then menighe man forstondelighit är". En grund var lagd för den svenska gudstjänstens förnyelse i evangelisk anda, en grund på vilken vi alltjämt bygga.

Olaus Petris mässa är lätt tillgänglig, dels i det vackra trycket i Quensels Bidrag till svenska liturgiens historia, II (Ups. 1890), dels i andra bandet av Olaus Petris samlade skrifter (Ups. 1915., här finnes även ett facsimile av titelbladet). Men önskvärt hade förvisso varit, att sekularminnet hade kunnat högtidlighållas genom utgivandet av en liten, lättare tillgänglig upplaga av detta märkliga aktstycke. I en sådan hade lämpligen också några andra texter av vikt för kännedomen om den svenska högmässans historia under 1500-talet kunnat få plats.

Vid en flyktig genomläsning synes Olaus Petris gudstjänstordning icke gömma några alltför outgrundliga gåtor. Språk och sammanhang äro enkla och klara. Forskningen har också kommit till ett numera allmänt erkänt resultat med avseende på dess närmaste förebilder. Grundritningen är tvivelutan hämtad från den romerska mässan. Därigenom är sammanhanget bevarat med den klassiska kristna gudstjänsttyp, vars historia vi kunna följa tillbaka till det andra århundradet. Men i sin omgestaltning av den romerska ordningen har Olaus Petri haft hjälp av närmare liggande förebilder. Luther hade länge tvekat att själv uppträda som gudstjänstens reformator. Andra hade vågat försöket före honom. När han år 1523 utgav sin "Formula Missae et Communions", syntes han

ha tagit steget blott till hälften. Vad han här framlagt var blott utkastet till en reformerad latinsk mässa, med utelämnande av de partier, som han ansåg vara för evangelisk åskådning stötande. Men år 1526 gick han vidare: då utkom hans Deutsche Messe. Här hade i samband med övergången till folkspråket flera andra partier av det medeltida arvet tillspilogivits. Ehuru en vän av den gamla kyrkosången ansåg Luther, att dess melodier icke utan vidare kunde överföras på tyska texter. Text och musik hörde organiskt tillsamman. Då emellertid schemat från Formula missæ användes vid ordnandet av mässa på folkspråket, klövs den lutherska gudstjänsttraditionen på två linjer: en rikare, konservativare i anslutning till Formula missæ, en något torftigare efter mönster av Deutsche Messe. Av dessa har den första linjen fullföljts i den svenska gudstjänsten, den senare till exempel i den danska.

Men även i bruket av Formula Missæ som hjälp vid utdanandet av en mässa på folkspråket, hade Olaus Petri en förebild. I Nürnberg prövades olika uppslag. Medan man i sockenkyrkornas högmässor tills vidare behöll det gamla kultspråket, ordnade kaplanen vid Hospitalskyrkan Andreas Döber en tysk mässa i anslutning till Formula Missæ. Denna mässa var avsedd att i huvudsak läsas, ej sjungas, och hade säkerligen till uppgift att ge en evangelisk form för nattvardsgång. Även enligt romersk ritus brukade sådan ofta äga rum just vid en läst, "låg mässa", i stället för vid den praktfulla högmässan, som var avsedd att åskådas och där i regel kommunikanter icke förekommo. Överensstämmelsen mellan Döbers mässa och Olaus Petris går ganska långt, men på enstaka punkter utmärker sig den senare för något större knapphet. Att ett tydligt beroende föreligger, kan icke betvivlas. Det har nyligen visats, att Olaus Petris skrifter även på andra punkter visa inflytande från Nürnberg. Emellertid skulle det föra för långt att här i enskildheter påvisa likheter och olikheter mellan Döbers mässa och den första svenska. En grundläggande likhet är emellertid av väsentlig betydelse att iakttaga för att få ett riktigt grepp om den svenska mässans historia: båda äro framför allt avsedda att ge en liturgi för kommuniongudstjänsten. Detta understrykes starkt i den förmaning varmed Olaus Petri inleder sin mässa: "Kere wener brödhra och systra j Christo Jesu, Epter wij nw här församladhe ärom til at holla wor herres Jesu Christi natward, och anamma til oss hans werdugha lekamen och blodh j brödh och j wijn . . ." Härtill ansluter sig syndabekännelsen, som delvis i samma ord ännu brukas i vår högmässa — av Olaus Petri utformad i anslutning både till inhemska och utländska förebilder. Inledningsallokution, syndabekännelse och därtill fogad avlösningsbön svara emot prästens enskilda förberedelseakt i den romerska

mässan. Härpå följer hos Olaus Petri "ingongen j messone" svarande mot den gamla introitusantifonien, men som det synes snarast i form av en läst psalm. De följande momenten kunna här endast kort angivas: trefaldigt Kyrie, Gloria med Laudamus; salutation och kollekt; epistel; gradual: "Songen om gudz bodhord, eller noghon annan", läst eller sjungen, evangelium; Credo (apostolicum eller nicænum); salutation; præfationsresponsorier; præfationsbön ledande över till instiftelseorden (med elevation); Sanctus; Fader vår; Pax (med svar: "Så ock medh thinom anda"); Agnus Dei; nattvardsförmaning; distribution — under kommunionen sjunges eller läses en psalm på svenska eller Nunc Dimittis (Simeons lovsång); salutation; tacksägelsekollekt; salutation; Benedicamus; den aronitiska välsignelsen. Som ett bihang följa de sju botpsalmerna, av vilka lämpligen en hel eller halv psalm kunde brukas som introitus, vidare en rad kollektböner att omväxlande brukas "til thes flere warda vthsatte på Swensko" och slutligen den mycket uppmärksammade föreskriften, att man i stället för de gamla epistel- och evangelieperikoperna helst borde läsa bibelböcker i följd (kapitel efter kapitel) "så mykit man teckes hwar daghen" — om någon förargas däröver kunde man dock tillvidare bruka mässbokens perikoper "til tess folket warder better vnderwijst". Den tiden kom icke — tvärtom gick utvecklingen här som på andra punkter i annan riktning än Olaus Petri sannolikt väntat sig.

Den första svenska mässa är intet synnerligen originellt aktstycke. Olaus Petri hade knappast något större intresse för liturgiska ting. Hans kall var förkunnarens. Men hans ställning nödgade honom att taga ledningen även på detta område. Ett studium av hans övriga hithörande skrifter visa emellertid, att han ingalunda saknade en viss kringssyn också på detta område — han visste, att det fanns andra mässor än den romerska, — det heter i företalet: "For ty the Latiner haffua thesas sett, the Greker thesas, the Asianer, Armenier, Chaldeer, Jndianer eller Abbasiner thesas sätt, Ja the Latiner haffua icke sielffue hafft alle itt sätt, The j Rom haffwa hafft sitt sätt och the i Mediolan haffua thesas." Någon skapande insats av större betydelse har han icke gjort. Hans betydelse består främst däri, att han i Sverige infört den tradition, som går tillbaka till Formula Missæ och därmed från början givit den svenska liturgiska utvecklingen en konservativ prägel.

Emellertid gömmer den svenska mässa problem, som vållat forskarna åtskillig möda. Det är framför allt fyra frågor, som det här gäller att besvara: varför nämnes i den svenska mässa intet om predikan? Huru skall man förklara det synnerligen begränsade utrymme, som ges åt sången (den har tydligen kunnat helt saknas)? I vilken utsträckning har

den fortlöpande läsningen verkligen kommit att ersätta perikopsystemet? Vilken plats har 1531 års mässa överhuvud intagit i den liturgiska utvecklingen? Den sista frågan omfattar egentligen de föregående. Ett rätt svar på denna torde ge nyckeln till de övriga.

Det är över huvud vanskligt att komma till bestämda slutsatser om huru gudstjänstens omgestaltning i Sverige försiggått. Materialet är särskilt för 1530-talet knapphändigt, och de notiser, som låta oss se, hur den svenska mässan småningom trängt den latinska tillbaka, äro ganska sporadiska. Tydligt är, att utvecklingen gått ganska långsamt, och att den förlupit olika i olika delar av landet. Första gången, vi höra, att svensk mässa hålles i Stockholm, är år 1528, då det här beslöts i rådet, att den svenska mässan skulle fortsättas, men den latinska ej därför "platt nedläggas". Följande år bemöter Gustaf Vasa smålänningarnas och västgötarnas klagomål över mässans försvenskning — sannolikt har konungen i allmogens motstånd funnit en anledning att gå mycket varsamt fram. Örebro möte 1529 har ej befattat sig med den svenska mässan: i stället inriktade man sig här på att få in Guds ords förkunnelse och undervisning i den latinska mässans ram. Att underlätta detta var avsikten med Olaus Petri "Een lijten Postilla" 1530, där också formulär ges för den böneakt, som borde omge den i den latinska mässan infogade predikan. Otänkbart är icke, att hos oss som på sina håll i Tyskland första steget till folkspråkets användning i liturgien varit införandet av svenska läsestycken. Under år 1530 har emellertid en ansats gjorts i Stockholm till en raskare omgestaltning av kulten. I det sist utgivna häftet av Stockholms stads tänkebok finnes för detta år antecknat, att rådet beslutat att göra slut på den latinska mässan och därför uppkallat präster och munkar på rådstugan och förbjudit dem mässa på latin. Man kan väl ifrågasätta, om det varit möjligt att nu genomföra detta krav. Det är även på andra grunder tydligt, att det inom Stockholms borgarskap fanns en grupp, som fann den svenska reformationens förlopp alltför spakfärdigt, och krävde klarare signaler. Men säkert har konungen icke varit hågad att helt ge dem fria tyglar. När Olaus Petri året därpå i samband med den svenska mässans utgivande talar om det liturgiska läget, framgår det av hans ord, både att den latinska mässan icke var ur bruk och att den svenska användes endast i ett fåtal städer. Ett par skrivelser av år 1531, den ena från konungen, den andra från rådet i Stockholm till dalkarlarne, synas snarast göra det sannolikt, att detta år den svenska mässan verkligen var allenarådande i Stockholm, men också, att detta var något ganska enastående i Sverige. Hur gudstjänsten verkligen gestaltats i huvudstaden under detta och de närmast följande åren, är omöjligt att säga. Knap-

past kan Olaus Petri's mässa i sitt föreliggande skick ha helt utträngt den gamla högmässan. Det är knappast troligt, att den gamla kyrkosången med en gång skulle ha tystnat i Stockholms storkyrka. Men väl kunna kompromissformer tänkas, där Olaus Petri's mässa givit skelettet. Om den latinska högmässan verkligen upphört 1531, så återger den föreliggande svenska mässan snarast den form, i vilken svensk mässa först började hållas några år tidigare. Det synes nämligen sannolikt, att den svenska mässan närmast inrättats som en ren kommuniongudstjänst — vilket även framgår av dess ordalag —, medan den latinska högmässan ännu samtidigt firats. Är detta antagande riktigt, faller ljus också över de andra hit hörande frågorna. Det har säkert även förut varit vanligt, att kommuniongudstjänster hållits före högmässan utan musik och stå, och denna ordning har lätt kunnat överföras på den svenska mässan. Att skapa en svensk kyrkosång, som skulle uttränga den latinska, var en uppgift, som icke så hastigt kunde lösas. Predikan har hållits i högmässan och därför varit obehörlig i kommunionmässan. Måhända har denna fortgått också på vardagarna, liksom den latinska mässan i en stadskyrka säkerligen gjort, — då kunde det även vara en lämplig anordning att låta den fortsatta skriftläsningen ersätta veckans epistel och evangelium. Att likväl något utrymme ges åt sången, synes ge vid handen, att Olaus Petri tänkt sig möjligheten av den svenska mässans gradvisa utveckling till sjungen högmässa. Det är också vad som efterhand kom att ske. Den svenska mässan inträdde på den latinskas plats, men i samband härmed förlorade den åtskilligt av sin ursprungliga enkelhet. Gränsen mellan reformerad latinsk mässa och svensk mässa utsuddades, i det den latinskas sångpartier infogades i den svenska. Skulle det sjungas, hade man egentligen blott de medeltida mässböckerna — gradualierna och antifonarierna — att ta till. Utvecklingen har på många håll i Tyskland varit liknande. I Sverige kan den följas genom den svenska mässans senare upplagor och andra aktstycken fram till den rika och ganska mångskiftande bild av svensk eller svensk-latinsk högmässa, som skymtar i Laurentius Petris kyrkoordning och den av N. Fransén utgivna skriften: "De officiis ecclesiasticis", som bl. a. visar, att man i den högtidliga sångmässan kunnat sjunga latinska præfationer *de tempore*, och att därvid Sanctus återfått sin ursprungliga plats i omedelbar anslutning till præfationen — vilken plats den annars hos oss förlorat tack vare inflytandet från Formula Missæ. Den avgörande vändpunkten i den svenska mässans historia är upplagan av år 1541: nu inträdde den svenska mässan definitivt i den latinska högmässans arv. Dit hörde också den svenska predikan, som nu fick sin plats i en svensk liturgisk ram, där dock enstaka partier från den la-

tinska medföljt: så kunde nu den gamla inledningsallokutionen utgå och i stället mässan börja med ett på latin sjunget introitus, varunder den celebrerande prästen (på latin) gjorde sin enskilda syndabekännelse. Det var icke längre nu fråga om en enkel kommunionsgudstjänst. Även det latinska gradualet blev kvar, och den svenska mässan fick också, om än till synes dröjande och motvilligt, böja sig under perikopsystemets ok, som den alltsedan burit, utan att mycket lida därunder.

Här ha andra män tagit vid och fört Olaus Petris verk vidare: G. Norman och Laurentius Petri. I den senare fick det svenska gudstjänstlivet sin kärleksfulle och kloke vårdare. Vi skönja hur det under honom bygges vidare på den lagda grunden, varsamt och med kunnig hand. En egen tradition utbildar sig, rik på möjligheter för framtiden. Det historiskt givna skyddas pietetsfullt, men evangeliet behåller högsätet. Vad som här höll på att växa fram, ödelades delvis av de stormar, som gingo fram över den svenska kyrkan under 1500-talets sista årtionden: Johan III:s egenmäktiga och våldsamma ingrepp var kanske ödesdigrare än något annat, men det åtföljdes av faran för den rena papismens återinförande, och efterföljdes av Karl IX:s reformert färgade liturgiska barbari. Då fann man på Uppsala möte räddningen i att gripa tillbaka till traditionen från Olaus Petri. Därtill anknöt ock 1614 års handbok, utgångspunkten för hela vår senare liturgiska utveckling. En del av det som kunnat och bort räddas av den rikare utvecklingen under Laurentius Petris ledning gavs därvid till spillo. Men det var icke direkt till 1531 års mässa, som man grep tillbaka, utan till den form denna fått som svensk sjungen högmässa. På flera punkter bryter Olaus Petris röst också igenom i nuvarande gudstjänstordning, särskilt i syndabekännelsen och præfationerna. Genom honom kom den såsom vi sett från början att utvecklas i anslutning till den rikare lutherska mässtypen.

Med tacksamma hjärtan böra vi i år fira minnet av Olaus Petris första mässa. Det var något stort som skedde, då det lilla häftet gick ut av trycket. Men vi fira minnet av en begynnelse, icke av en för alla tider given norm för evangeliskt gudstjänstliv. Den är utgångspunkten för en utveckling, som vi ha att föra vidare, i osviklig trohet mot evangeliet som vår kyrkas enda och förblivande grundlag, men med frimodig öppenhet för att de rika skatter av helig sång, av former för bön och tacksägelse, som på andra vägar bevarats från forna tider eller under senare nyskapats under Andens ledning, kunna vara lika äkta uttryck för samma evangelium.

Yngve Brilioth.